

„Nem súlyed az emberiség!”...

Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára

Főszerkesztő: JANKOVICS József
Felelős szerkesztő: CSÁSZTVAY Tünde
Szerkesztők: CSÖRSZ Rumen István
SZABÓ G. Zoltán

Nyitólap: www.iti.mta.hu/szorenyi60.html

MTA Irodalomtudományi Intézet
Budapest, 2007

RÓNAY LÁSZLÓ

Márai naplói

Márai Sándor életművének kiemelkedően fontos részét képezik naplói. 1943-tól haláláig, tehát közel fél évszázadon át irodalmi igénnyel, még az életében történő megjelentetés szándékával írta följegyzéseit, amelyekből élete regénye is kibontakozik. Regényszerűséget jelez az a tény is, hogy az 1956 körüli időszak kivételével ritkán dátumozta bejegyzéseit, ezek ilyesformán folyamatot alkotnak, s utalnak írójuk művészetfelfogásának egyik fontos elemére: az időtlenségre. A fel-felbukkanó politikai indíttatású reflexiókból következtethetünk a jegyzet megírásának időpontjára, de aligha ez a fontos, mint ahogy a politika is csak némelykor mozgatja Márai érdeklődését. Sokkal fontosabbak számára az irodalommal foglalkozó reflexiói, amelyek szeszélyes egymásutánban, elsősorban olvasmányai ihletése nyomán követik egymást.

A naplók méltatásakor arról sem feledkezhetünk meg, hogy könyvben történő megjelenésük előtt alaposan megfésülte följegyzéseit, rengeteget kihagyott közülük, elsősorban azokat, amelyek életrajzával vagy közérzetével foglalkoztak. Egységesítette a képet, amely így kevésbé személyes, viszont sokkal irodalmiasabb. Mintha arra is gondosan ügyelt volna, hogy a leírtaknak ő legyen a „hőse,” kigyomláta például azokat az epizódokat, amelyek örökbe fogadott fiuk eszmélkedéséről, neveléséről szóltak. Kimaradtak az Amerikáról, az itteni életvitelről szóló, lesújtó reflexióik, amelyek az európaiság apológiái. Egyes feljegyzéseinek nyilván a megfogalmazásával sem lehetett elégedett, ezeket is elhagyta. Ilyesformán elég nehéz, olykor lehetetlen volna egy olyan kiadást elkészíteni, amely teljes, és követi az időrendet. Erre jelzésszerű megoldást kínál a Máraitól válogatott „palackposta”¹ egyik fejezete, viszont felvetődik az a megoldhatatlan kérdés, jöhetnek-e egy író saját maga által vállalt képét utólag retusálni. Még akkor is kérdés ez, ha elfogadjuk azt a tényt, hogy a kiadásra szánt naplók már eleve retusáltak, hiszen írójuk nemcsak önmagára és önmagába tekint, hanem olvasójára is. Márai módszerének fontos eleme ez, s feltétlenül pozitívuma is, ezért lett a *Föld, föld!* egyik legjobb könyve.

1 *Palackposta Márai Sándorról*, közléteszi SZIGETI Jenő, Miskolc, Bíbor Kiadó, 2001.

Bizonyos korszakában Márai számára a naplóírás adta az irodalomban való folyamatos tevékenység lehetőségét. Elképzelhetetlen, hogy ő is követte volna azt a szokást, hogy megjelent könyveit előadásokon népszerűsítette, netán árusította volna. Az „író-vigécségről” már idehaza is ironikusan szolt, s egész életében az volt a meggyőződése, hogy az író maradjon személytelen, fölösleges olvasóinak arcát látnia. Ráadásul legendájához az is hozzátartozott, hogy magányos és magának való, s ezt a legendát maga is építette, bár közeli ismerősei és barátai szerint a valóságban kedves, nyitott személyiség volt.² Az elmondottakból következik, hogy naplókötetei irodalmi értékek, olykor regényfogalmazványok. Sem ereje, sem ideje nem volt már arra, hogy a Lola betegségéről, haldoklásáról és haláláról írtakat regényesítse, ezek a leírásai azonban így is megrendítőek, személyisége mélyrétegeibe engednek bepillantást.³

A napló olyan műfaj, amelyben születésének kora és eseményei akkor is ott hagyják lenyomatukat, ha írója következetesen igyekszik ezeket kiküszöbölni. Ebben a vonatkozásban Márai naplóíró sem kivételek. Kiváltképp az 1943 és 1948, valamint az 1956 és 1957 közötti feljegyzései utalnak a háborús eseményekre, majd a háború befejezését követő időszakra és a forradalomra és az azt követő keserű tanulságokra. Az író ne politizáljon – vallotta a naplóíró –, s ezt elsősorban úgy értette: ne vegyen részt a politikában. De a véleményét elmondhatja a műveiben, azzal, hogy ír és amit ír, az pedig nyilvánvaló, a napló műfaja kívánja meg, hogy állást foglaljon politikai kérdésekben, elmondja véleményét. Ez alól a naplók 1989-ig vezetett hosszú sora sem kivétel. Az író „felülről” szemlélte és kommentálta az eseményeket, de állásfoglalásain sokszor átüt személyes indulata, sértődöttsége.

A naplók kiadott részei legtöbbször írójuk olvasmányairól és az elolvasott könyvekről kialakított véleményéről árulnak el. Rengeteget olvasott, s bár többször is nosztalgikusan számolt be fiatalságának eleven, színvonalas irodalmi életéről, külföldön mindig követte a világirodalom eseményeit, beszámolt a legérdekesebb újdonságokról. Mindig erős kritikával, de kritikai szempontjait általában váltogatta. Ezért sem meglepő, hogy nem egyszer ellenkező véleményt formált írókról és művekről. Nem csak korszakok váltják ízlésüket, az olvasó Márai is ezt tette. Mindig nagyra becsülte az orosz irodalom klasszikusait, Goethehez különleges rokonszenv fűzte, általában az újítót megillető figyelemmel szolt Proustról, de sokszor megfigyelhető, hogy akiket fiatalon nagy írónak mondott, később kevésbé értékelte.

Érdeklődése szerteágazó volt, nemcsak regényeket, verseket és tanulmányköteteket kölcsönzött ki a könyvtárakból, hanem természettudományos és az emberiség történelmével foglalkozó munkákat is, és éjszakai olvasásainak benyomásait folyamatosan je-

2 SZÓNYI Zsuzsa, *Vándor és idegen: Márai-levelek, emlékek*, szerk., s. a. r. HAFNER Zoltán, Bp., Kortárs Kiadó, 2000.

3 MÁRAI Sándor, *Napló 1984–1989*, Toronto, Vörösváry Publishing, 1997.

gyezte föl. Ezek egy részét regényeibe beledolgozta, ezért is érezzük annyira sokoldalúnak írásművészetét. Némelykor kissé magamutogatónak látszanak következtetései. Ez abból fakad, hogy feljegyzéseinek többségét szívesen poentírozta, így azok nem csupán személyes benyomásait rögzítik, hanem együtt gondolkodásra, állásfoglalásra készítetik olvasóit. Olaszországból és az Amerikai Egyesült Államokból nagy nehézségek árán megszerzett naplókötetei ezért is rendkívül népszerűek voltak, s általános érvényű, emberi magatartásmintákat sugalló következtetései maradó értékűvé teszik őket, jól lehet nem egyszer érezhetőek személyes elfogultságai is, amelyek egyik-másik meglátását vitathatóvá teszik. Ezek a különbözőségek azonban a magyar irodalomban máig hatnak, így Máraival sokan egyetértenek, mások viszont elutasítják véleményét. (Legalábbis annak a magyar irodalmi élettel foglalkozó megállapításait.) Mint már jeleztük, ellenszenvvel figyelte a népi irodalmat s annak néhány prominens képviselőjét, elsősorban Veres Pétert és Németh Lászlót. Veres Pétert politikai okokból bírálta, társutasnak, a diktatúra kiszolgálójának tekintette. Németh Lászlót inkább ironikusan értékelte, külföldről úgy látta, hogy a mindenkori rendszerek elismerésére vágyakozik. Megjegyzései és célzásai azt bizonyítják, hogy kifogásait nem indokolták irodalmi szempontjai, sokszor vezérelte személyes keserősége s az, hogy szívesen általánosította meggyőződését, azt a többször is hangoztatott véleményét, hogy aki nem az emigrációt választotta, lemondott a szabadságról és annak képviseléről.

Közérzetéről valló részletek sorát találjuk a naplók kimaradt részeiben. Elhagyásuknak egyrészt talán az a magyarázata, hogy a megjelentettek egységesítése volt a célja, másrészt az Amerikai Egyesült Államokat erősen kritizáló sorokat alighanem szándékosan mellőzte, hálátlanságnak vélte volna, ha a számukra készségesen otthont adó országot ennyire rossz színben tünteti föl. Az azonban nyilvánvaló, hogy aki ennyire öntudatosan tekintett polgári hagyományaira és vallotta sajátjának a polgárság értékrendjét, nehezen alkalmazkodott egy tulajdonképp hagyománytalan rendszerhez, amely mást tekintett az élet igazi értelmének, mint Márai. Sosem szokta meg például azt, hogy környezetének létét a pénz irányítja. Sokszor vallott arról, hogy valójában nem érdekelték az anyagi javak. Amerikában merőben mást tapasztalt. Képtelen volt megszokni a reklámokat. Aki hozzászólt egy kisváros családias hangulatához, kissé tétován szemlélte az óriási távolságokat, és az emberek udvariasságba csomagolt elidegenedését. Európában műemlékek végtelen sorát szemlélhette. Amerikában a technikai kultúra csodáival és felhőkarcolókkal szembesült. Európa szerepét és jelentőségét nem szűnt meg hangoztatni, amott viszont egy valódi világhatalom szellemiségét kellett (volna) megszoknia. Európának évezredekre visszatekintő kulturális hagyományai voltak, amelyekből biztonságosan meríthettek az újabb nemzedékek. Amerikában a kultúra a praktikus életvitel része. Nagyon színvonalasan megvalósított része, de nem kivételesen fontos, jellemformáló eleme. Ez az irodalomért és az irodalomban élő számára megszokhatatlan, kivált, ha azt kell tapasztalnia, hogy a kultúra – üzlet. Az Egyesült Államok fejlődésének kulcskérdése, hogyan tudja magához vonzani a kivételes

tehetségeket a világ más részeiből. Márai ilyesmivel sosem szembesült Európában. Ráadásul itt mindennek teljesen más, szokatlan „térfogata” volt, amelyben mintha elhomályosultak volna az európai humanizmus számára döntően fontos életelvei.

Ha megpróbálunk különbséget tenni a naplók hangulati rétegei között, szembetűnő, mennyire különböznek egymástól a Magyarországon, Olaszországban és az USA-ban írt részek. (Kivételt képez a legutolsó kötet.) A legelső, 1943 és 1944 eseményeit regisztráló részletben a humanista szembesül a háború embertelenségével, az európai – polgári – kultúra pusztulásának rémlátomásával és a zsidóüldözéssel. 1948-ig szintén gyakoriak az önéletrajzi elemek: a nyugati és a keleti életelvekkel szembesülve mind gyakrabban fogalmazta meg kételyeit, és fokozódó, végül távozásához vezető idegenkedését. Olaszországban olyan környezetre talált, amely megfelelt élet- és kultúrafelfogásának. Amerikában pedig a világpolitikára figyelve elsősorban olvasmányai által próbálta megőrizni ideáljait. Mindezzel persze nem érzékeltethetjük feljegyzései szellemi gazdagságát, csak témái uralkodó jellegzetességeire és változásaira utalhatunk.

Vonzó jellegzetessége Márai naplóinak hangulatuk gazdagsága. Az Olaszországban írt részek bensőségesek, a kultúra ősforrásaihoz visszatérő szemlélődő magatartása az uralkodó. Amerikában megerősödtek kritikus hangjai, itt a visszatekintő attitűd olvasmányai során erősödik. Az emigrációban írtakat a honi állapotok iránt gyakorolt erős kritika, olykor fájdalom hatja át. Értékelésüket természetesen az olvasói pozíció és tudatváltozás is befolyásolja: ma inkább azok a részei az igazán hatásosak, amelyek az októberi forradalom és szabadságharc után és Lola lassú haldoklása idején íródtak. Ezek a részek ugyanis a legregényzerűbbek. A naplókban olykor uralkodóvá válik a regények szerzőjének szemlélet- és alkotásmódja, ilyenkor mintha lineáris fejezeteit írná egy drámaian formált kisregénynek. Ebből a szempontból legszebbek azok a részletei, amelyek az öregedő írónak testi fáradságát, növekvő fájdalmát és a jövőndő magánytól való félelmét ábrázolják. Egy hosszú házasság tragikus és lírai végét szemlélteti, ezúttal megrendítő őszinteséggel, mélyen emberi átéléssel, némiképp meghaladva a napló megszokott hangját, feledve fölényes objektivitását. Ezek a fejezetek vetekszenek legjobb regényeivel.

Visszatérve az első, 1943 és 1944 eseményeit regisztráló és kommentáló naplójához, szembetűnő, milyen sokszor reagál a közvetlen politikai eseményekre. Nem politizál, legalábbis nem úgy, ahogy a politikusok: „...a politikus író nem műfaj szerint történő megjelölés, még csak távoli rokonságban sem áll a politikai író... nehezen megragadható formulájával; sokkal inkább (a napi és ami azzal azonos, a párt-) politikán kívül álló, nem abból kirekedt vagy kirekesztett, hanem attól önmagát tudatosan távol tartó, szinte *politológiai*... gondolkodói magatartás..., amely ugyan kényszerül vállalni annak (míves) megfogalmazását, ami a kortárs (napi) politika és (napi, párt-) politikusok nem tudnak, nem akarnak, nem mernek kimondani, de még érzékeltetni sem: az a fajta szinte közhellyé merevedett kivétel kívánkozhat ide, miszerint a magyar irodalom még akkor

is 'elkötelezett' irodalom, ha éppen nem politikai kérdéseket taglal."⁴ Fried István jó néhány cikkét és regényrészletét idézi megállapítása bizonyítékául, Lőrinczy Huba pedig a napló első kötetének méltatásában tematizálja is ezeket a részleteket.⁵ Igaza van, amikor arra figyelmeztet, hogy az első napló olyan korszakban született, amikor írója semmiképp sem függetleníthette magát a napi eseményektől, saját kategóriája szerint a történelmi idő beleavatkozott az egyéni időbe, s alkalmazkodásra kényszerítene a személyiséget.

Márai „a benső, a lelki és szellemi élet naplójának” szánta írását, s ez némiképp ellentmond egy másik megfogalmazásának, mely szerint a napló „a pillanat forgácsát” őrzi meg.⁶ Ha azonban a naplókat és a kihagyott részeket folyamatukban tekintjük át, megfigyelhető mindkét elv jelenléte. Ezért sem helytállóak azok a bíráló megjegyzések, amelyek hangoztatói azt állítják, hogy Márairól, az emberről semmit sem lehet megtudni naplóiból. Joggal vitatta ezt a véleményt az író titkainak egyik ismerője, Sziklay Andor.⁷ Az első napló még olyan hétköznapi apróságokról is tudósít, amelyekről a többi kötetek hallgatnak, s az idő pontos megjelölésének hiánya is arra figyelmeztet, hogy folyamatba ágyazva tárul föl a napló írójának külső és belső világa. „Márai életművének legjelentősebb része vallomás és regény kettős vonzaskörében keletkezett” – írja Szegedy-Maszák Mihály⁸ –, s aligha állíthatjuk, hogy aki önmagáról vall, arról semmit sem tudunk meg. Inkább az az izgalmas kérdés, melyek gondolkodásának azok az elemei, amelyeket elénk tár, amelyek élete egy-egy szakasza során leginkább foglalkoztatták. Márai sokszor hangoztatott álláspontja szerint: „»csak író«-nak lenni egy nemzet életközösségében éppen úgy szerep, mint amikor az író tudatosan vállal társadalmi, politikai vagy világnézeti szerepet. Véralkat, jellem, hajlam kérdése ez...” A naplók sora ennek a tudatosan vállalt szerepnek következetesen megvalósított „regénye,” amely a már említett utolsó kötetben egy tragédia megrendítően őszinte – tehát a szereppel szakító – folyamatrajzával vált teljessé. Ez a rész hangjával, őszinteségével, leplezetlen vallomásosságával egy másik Márait mutat, egy szenvedő embert, aki megmutatja igazi arcát. Aki esetleg úgy érezte, hogy a mestersége fedezékébe húzódott íróból hiányoztak a mély, megszenvedett emberi érzések, bizonyára megrendült együttérzéssel olvassa e kivételesen szép részeket 1985-ből és 1986-ból.

4 FRIED István, *A politikus író Márai Sándor*, Publicationes Universitatis Miskolciensis, Sectio Philosophica, Fasc. 1, 37–46.

5 LŐRINCZY Huba, *Egy polgár vívódásai, avagy egy diárium időszerűsége*, Életünk, 1990/11, 1013–1017.

6 JÁSZ Attila, „Szavak nélkül a mondhatatlant”, *Kortárs*, 1993/1, 112–114.

7 SZIKLAY Andor, *Magyar lábnymok: ketten a polgárról*, Amerikai Magyar Népszava/Szabadság, 1993. június 25.

8 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Márai Sándor*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1991, 102.

1985.

Október 17.

L. a belgyógyásznál. Vérnyomás, szív működés, vitális szervek épek. Nem lát és csak elektromos fülbevaló segítségével hall. Lépést sem tehet nélkül, karonfogva vezetem, magam is botra szorulok, támolyogva járok. A vizsgálatot követően az orvos szomorúan mondja: »Szenilitás«. Ez lehetséges, de ugyanakkor vannak napszakok, amikor a szelleme eleven, mindenre emlékezik, elmond hosszú verseket, beszél, okosan és érzékletesen emberekről, eseményekről. Az ételeket nem látja, néha nem tudja megkülönböztetni az ételek jellegét. Nappal és éjszaka, a tájékozódási képessége mintha megszűnt volna. És olyan szép, 87 éves korában, mint volt fiatalon –, másképp, de »szép«. Nem tudom, meddig bírom erővel, de utolsó pillanatig szeretnék vele lenni, segíteni, ápolni. Mindent vele kell csinálni, az étkezést, tisztálkodást, emésztést, egyedül képtelen. Így élünk április, az esés óta. Az orvos azt mondja, ez az állapot így maradhat jó ideig, lehet rosszabb, semmi esetre sem javulhat. (Ez nem biztos, ha a látást visszakapná, megszűnne a félelem, a bizonytalanság.)

*

Éjjélkor lefektetem, akkor két órán át olvasok. Írni már nem írok, levelet is csak egyszer a héten. Olvasmányok: »Toldi szerelme« (L. mintha figyelne, hangosan olvasom), folyóiratok (magyar Látóhatár, Vigília, ilyesféle, angol U. S. News York Review of Books), könyvet már jó ideje nem olvasok.

*

Nem írok, nem olvasok, de néha álmodom, hogy írok valamit. Az álomban a sorok úgy mozognak, mint a vetítés szövege. És a sorok értelmeseek, a szavak válogatása helyes, a fogalmazás eleven. Mindezt nem »én« írom, hanem bennem történik. A visszaút az életből a halálba sötét, a semmiből a semmibe botorkálok, és útközben néha világít egy szó, fogalom, mint a sötét erdőben a szentjánosbogarak.

*

November 10.

L-t a kórházból, ahol újra megvizsgálták, három nap után átszállítják szomszédos „convalescent hospital”-ba –, kérem az orvost, hogy küldje haza, ahol állandó ápolónői felügyelet alatt együtt lehetek vele. Az orvos azt mondja, ez lehetetlen, otthoni ápolás már nem lehetséges, éjjel-nappal teljes orvosi és ápolói segítség kell. A convalescent hospital, ahová mentőautóval átviszik, földszintes épület, mintegy hetven szoba, legtöbbje kétágyas.

L.-t is ilyen szobába helyezik, az orvos megadja írásban az utasításokat, szíverősítő, szédülés, ájulásos állapotokat gyógyító szerek, ritkán enyhe altató. A kórház, vagy inkább segédkórház egyike a sok hasonló városi és környékbeli intézetnek, majdnem kivétel nélkül öregek kerülnek ide, akiktől otthon már nem tudnak gondoskodni. A felvételnél igazolnom kell bankszámlával, hogy van módon egy ideig fizetni az ápolás költségeit (napi 60 dollár, és ami még hozzá jön), a Medicare, az öregkori biztosító ezt „állapot”-nak tekinti és nem vesz részt a költségek fizetésében. Ha nincs változás, talán másfél évig bírom fizetni a költségeket. L.-t felveszik. Nincs teljesen öntudatnál, de nem is egészen öntudatlan. Felállni, az ágyból kilépni nem bír, etetni kell, minden más szükséglethez – emésztés, tisztántartás – ápoló kell. Tudja, ha szólok hozzá, néha összefüggő és tudatos válaszokat is ad, aztán megint félig tudatlan, néha azt mondja: »Lehetetlen helyzet«. Ha annyira megerősödik, hogy haza lehet hozni, csak azért tenném, hogy együtt maradjunk az utolsó pillanatig. De ez a mostani állapotában lehetetlen és valószínű, hogy nem bírnám itthon az ápolást, félvakon, kimerülten, mert hét hónapja csinálom, éjjel és nappal, járásom már bottal is támolygó, felemelni, kiültetni stb. nem bírnám. Nincs más tennivaló, mint ami bekövetkezett, a kórház, az ottani ápolás, a várakozás, hogy megerősödjön, vagy elaludjon. Egykorúak vagyunk, megéltük a teljes életet (86), ha könnyörül a sors, mindketten egyszerre megyünk el, ez lenne a nagy ajándék.

*

Amikor ma búcsúztam tőle, félig öntudatlanul (már nem lát) azt mondta: »Vigyázz, hogy ne kerülj rossz társaságba.«

*

November 11.

A kórházban. Hallja a hangom, felel, de mintha nem tudná, hogy éjjel nem voltam vele, pillanatokkal előbb érkeztem... Idő, távolság, ezek a fogalmak már nem ismerősek számára. Együtt menni el, fájdalom nélkül, ez minden, amit még remélek.

A kórház folyosóin, aztán a nyitott ajtókon át a szobákban látható alvilági létezés. Mint amit Achilles mondott a túlvilágról Ulyssesnek. Öregek a tolókocsiban, szíj a derekukon, előrebuknak, kilóg a nyelvük. Az élet nagy vizsgája nem a halál, hanem a meghalás. De a betegségben és a halálban van valami obszcén. A testiségnek ez a visszája egyszerre paráznaság és förtelmesség.

*

November 12.

A kórházban. Délután kettőkor érkezem, amikor már tisztába tették a beteget, a szobát, megcsinálták a teljes nappali rituálét. A szoba tiszta, az ágyat minden nap új ágyneművel húzzák át, a beteget tisztán tartják, mosdatás, etetés (egyedül nem tud enni), az orvosságok adagolása, háromfélét kap, egy szíverősítőt, egyet a szédülések, ájulások ellen és ha kell, egy halcorin, vagy hasonló nevű nyugtalanságot csillapító pirulát, ami altató is, de az utolsó ritkán, csak éjszaka, eddig még csak egyszer adták, ami helyes. Nyugodt, az első napok panaszos elégedetlensége megszűnt, a legtöbbször alszik. Ha ébren, inkább csak félébren van, tudatosítja, hogy ott vagyok, megkérdezte (»voltál jární?«) mint otthon, amikor kimentem egy félóra a ház elé fel- és alá járni, hogy friss levegőt kapjak. De nem vár választ, nem tudja pontosan, hogy most érkeztem, úgy szól, mintha csak kimentem volna a szobából, és aztán visszajöttem, a tudat pislákol. De a válasza néha világosak, tudatosak. Ritkább a motorikus kényszer cselekedet, az ágytakaró szüntelen húzogatója, mintha a mozdulattal akarná pótolni a látás, hallás, ízlelés hiányát. Mikor alszik, az arckifejezése nyugodt, nincsenek fájdalmai. Álmodik, vagy sem, nem tudni, most már nem beszél álmairól, lám máskor mindig első szava volt, ha felébredt. Az ételeket kanállal adják, az ápolás gondos, körülötte minden a szükséges és helyes. A gyertya csonkig ég? Talán. De lehet, hogy még jó ideig világít.

*

Éjjel megkíséreltem olvasni (Spinoza: *Ethics*, angolul), de figyelmetlenül, abbahagytam. Később verseket, otthoni költők, új emberek. Nem hallom a versekből a zenét, ezt is abbahagytam. A nagy fáradtság, az utolsó hónapok kényszermunkája most, amikor nincs velem éjjel-nappal, nem szűnik. Taxival jövök-megyek, de így is támolyogva a pár lépést, ami az úthoz kell. Remélem, bízom, amíg szüksége van reám. Nagyon szép, az elmúlás szépsége meggyőzőbb néha, mint az ifjúság, a teljes nőiség diadalmos szépsége.

*

November 16.

A kórházban. Testi, lelki állapota rosszabb, mint tegnap volt. Félig öntudatlan, de tudja, hogy ott vagyok.

*

November 17.

A kórházban. Nyugtalan és nagyon gyenge. A takarítás és az étkezés idejére kiültették az ágyból, rosszul bírja ezt a helyzetet, nyög, panaszodik, fogom a kezét, átmenet nélkül elalszik, aztán kis idő múltán megint panaszodik. Testi fájdalmai nincsenek, és

azt sem tudja bizonyosan, hol van, és mi van vele, mégis panaszos, nyugtalan. Az étkeztetés – vasárnapi nurse, kövér néger vagy mulatt nő – körülményes, de néhány falatot sikerül lenyelni. Vízet kér, »hideg vizet«. János és a két nagyleány, Liza és Jenny is eljöttek látogatóba, a gyerekek komolyan, megszeppenten figyelik, amit látnak. Sokan csak későn értik meg, hogy az életben a legnagyobb misztérium nem a halál, hanem a meghalás. És minden ars moriendi képzelgés, nincs ilyen művészet. Az ápolónő azt mondja, az anyja 97 éves, vak, de mindent maga csinál, tapogatva. Nincs határ az emberi horizonton.

Éjjel megkísérelem Spinoza etikáját olvasni, félbehagyom, csömört érzek. Minden csak szó és szó. A valóság szótlan.

*

November 18.

A kórházban. Nyugodt, alszik, de fél keze mindegyre simítgatja az ágylepedőt, bogozza, gyúri, igazítja a vásznat. Mint otthon, mikor az öntudatlan babrálás közben azt mondta, ismételte: »Rendbe kell rakni.« De nem mondta mi az, amit rendbe kell rakni. Hosszú órán át fogom a kezét, néha gyöngén visszaszorítja az ujjaimat, ez minden. Nem tudja, hogy egyedül volt éjjel. Azt mondja, aludt éjszaka, de nem tudja, mit álmódott. Nem mond egyebet. Mikor búcsúra megcsókolom, nem nyitja fel a szemét. Szobaszomszédja, egy nagyon öreg asszony, előrecsuklott fejjel üldögél egy tolószékben, nem lát, nem hall. Jobb elaludni, ha itt az óra.

*

November 29.

A kórházban. Délután kettőkor érkezem, már a kerekesszékekben találom, mert ebéd után a takarítás idejére, aztán egészségi okból kiültetik két órára a pácienseket. A szobát, ágyat tisztába tették, a kerekesszékekben egyenesen ül, megmosdatták, megfésülték. Nem lát és nem hall. Nincs fájdalom és az arca olyan közömbös, mintha nem érezne semmit. Fogom a kezét, nem viszonozza. Kérdésemre, aludt-e az éjszaka, röviden feleli, igen. Mást nem mond. Mintha nem tudná, ki vagyok, hol vagyok, és hol van. Nem tudom, meddig lehet ezt bírni. Meddig bírja ő. És meddig bírom én. Ha nem hinném (vagy áltatnám magam), hogy még szüksége van reám, végeznék magammal. De nincs jogom megszökni.

*

Nem lehetett mást tenni, be kellett vinni a kórházba. Utolsó pillanatig alkudoztam, halogattam, de már nem lehetett tovább, mert ketten otthon, egyedül, én félvakon és támoilogva, félesztendő éjjel-nappali ápoló szolgálat után, minden pillanatban össze-

eshetek és akkor nincs segítség. Nem lehetett mást tenni, de irtózatos, hogy nincs velem, nem vagyok éjjel-nappal velem, nem lát, és nem tudok helyette látni. Nem tudom, meddig bírom így.

*

November 21.

Délután négyig kiültetik a pácienseket, kerekesszékekben ülnek a folyosón, akik még tudnak magukról, kézzel hajtják a kereket fel és alá a folyosón. L.-t a szobában találok, a székekben ül, feje előre esik, odakötötték a szék támlájához. Már alig van öntudatnál. Néha felnyög, de kérdésre azt mondja, nem fáj semmi. Kétszer azt mondja: »Mama, mama.« Valahogy iparkodom megmagyarázni, hogy most én vagyok a »mama«. Nem felel, talán értette. Ha szólok hozzá, mond egy igent, vagy nemet, semmi többet. Az egész olyan félelmes és irtózatos, néha azt hiszem, nem bírom. Nem vigasz, hogy »nem szenved«. Másképp szenved, a sötét tudatban valahol. A szépséges nő, öregségében megnevesedett szépség, testében most is csodálatosan ép. De kiégett belőle az áram. Az a bizonyos »az élet utánozza az irodalmat« néha igaz. Például: „*A gyertyák csonkig égnek.*” Hosszú órán át ülök mellette, fogom a kezét, nem szorítja vissza. Négykor két nurse visszafekteti az ágyba. Idő – nappal, éjszaka, délután, reggel – már nincs számámra. Valamilyen értelmetlen és érthetetlen könnyörgés van bennem, hogy egy kozmikus sugár visszaállítja a tudat egyensúlyát, aztán a test erőre kap, még haza jöhet, együtt halunk meg. Nagyon szerencsétlen vagyok. Emelés – itt az ideje, megéltük a teljes életet – nem segít. Csodálatos lény volt, a teljes nő, minden emberi, női képesség megvolt benne, az Életem értelme volt, most is az. Ha elmegy, semminek nincs többé értelme.

*

November 23.

Ma nyugodtabb. Mikor följe hajolok, azt mondja: »Milyen hideg az arcod.« Aztán elalszik. Talán másfél órán át fogom a kezét, tapintom a pulzusát. Egyenletes, nagyon gyenge. Nem tudja, mikor elmegyek.

*

November 24.

Nyugodt, egykedvű. Felel a kérdésre, azt mondja, örül, hogy levél érkezett Zsaszától. A félhomályos szobában (vasárnap, nincs rumli a folyosón) olyan csendben, panaszmentesen fekszik, mint aki megérkezett valahová, és most pihen. Kérdelem, milyen az étkezés, közömbösen felel, hogy rendben van. Az ápolás gondos, amíg ott vagyok, beadják a szemcseppeket is.

Ha annyira megerősödne, hogy haza jöhetne, itt aztán ápolóval, orvossal együtt lehetnénk még egy kis ideig. Aztán elmenni, de ketten és együtt.

*

November 25.

Órahosszat ülök az ágya mellett és fogom a kezét, nem szól egyetlen szót sem. Néha, gyöngén ujjheggyel megszorítja a kezem. Az ápolónő beadja a szemcseppeket, akkor felnéz, tudja, mi történik. Már nem »él«, még nem »halt meg«, van tudata, de mindentől messze van. Arca komoly, nem haragos, nem is szenvedő. Csak komoly.

A kórház hosszú folyosóján az étkeztetést előző órában kézzel hajtják a tolokocsit a kiültetett aggastyánok. Ez a kerekés vénség mindennél riasztóbb. Remélem, elkerüli ő is, én is.

*

Egy olvasó beküld egy régi, budapesti folyóiratban megjelent elbeszélést, „*A kulcs*” a címe. 1943-bar írtam, akkor jelent meg, elfelejtettem. Elolvastam, és olyan fájdalmat érzek, amit nehéz elviselni: hatvankét éven át mindent neki olvastam először, minden ilyen írást. Most már nincs kinek olvasni. Nincs számomra többé vonzereje az írásbeli kifejezésnek. Ha elmegy, feltűnés, lárma nélkül utánamenni.

*

November 26.

A kórházban. Mozdulatlan, mintha aludna. Hirtelen ezt mondja: »Nem értem, miért kell a hétfőt átaludni.« Később nyugós. De nem tudja pontosan, hol van és mi van vele. Zuhogó esőben megyek el tőle. A céltalanság, a reménytelenség mindenben, sehol útmutatás, minden sötét. Vakoskodva járok a sötétben és az esőben. Talán hiba volt várni, el kellett volna menni mindkettőnknek elébb, egyszerre.

*

November 27.

Thanksgiving day. Mély hála, hogy találkoztam vele és együtt éltük le a teljes életet. Mély hála. És mindenem túl elmondhatatlan fájdalom.

*

November 29.

Az élet végén elkövetkezik egy szakasz, amikor minden, amit az ember tapasztalt egy hosszú életen át, aztán minden, amit remélt, amiben bízott, egyszerre céltalan és értelmetlen lesz. Ilyen az idő, amit most kell megélnem. Minden nap együtt lenni ezzel a csodálatos nővel, aki az életem a másik partról ismerte, a személyes oldalról, és látni ennek a drága, nemes élőlénynek a lassú és hangtalan szétesését –, nem remélni, nem vitatkozni a fájdalommal, tehetetlenül azt tenni, amit a pillanatban éppen tenni lehet, állandó sötétben botladozva vezetni egy mindennél drágább nőt kifelé az életből –, nem tudom, mi lesz, de már nem gondolkozom, csak csinálom napról napra és éjszakaról éjszakára ezt a pokoljárást. Talán van csoda (azért 'talán' mert az univerzumban minden lehetséges, amit ember gondol, vagy remél), de a valóság iszonyatában is olyan, mint egy gonosz, rossz csoda. Elkövetkezik az idő, amikor az ember már nem vár választ, nem vitatkozik a sorssal, elfogadja. El kell fogadni a sorsot. Nincs más mód elviselni az élet iszonyatát.

*

Ma azt mondta, váratlanul: »Dinnye«. Aztán nem szólt. Mire gondolt, nem tudom. Kétszer erősen megszorította a kezem, hetek óta először, mintha hozzám, a személyhez szólt volna.

*

November 30.

A kórházban. Másfél órán át ülök az ágy mellett, fogom a kezét, szóltan. Váratlanul ezt mondja: »Milyen lassan halok meg«. Aztán megint hallgat, amíg elmegyek. Az ápolónő azt mondja, nehéz etetni, de azért sikerül valamennyire. Az éjszaka »nyugodt volt«. Halciont, az altatót csak akkor adják, ha nyugtalan. Ez a hír valamennyire megnyugtat, félek a halciontól. Fájdalmai nincsenek, de nem lehet tudni, mennyire tudatlan, nincse félelme. Arckifejezés, magatartás szerint nincs vívódás, félelem a tudatában. De mélyebben mi van, nem tudni. Amíg nézem ezt a »lassú meghalást« (ami eltarthat sokáig), arra kell gondolnom, mit csinállok, ha meghal? Írni már nem akarok többet, nincs semmiféle életcélom, utazás, vizontlátás, semmi. Mindent elrendezni és elmenni, de mennyire őszinte ez? Ami őszinte, a félelem »lassú meghalástól«. A folyosón a toló-kocsiban az aggok, férfiak és nők, akik már nem élnek csak léteznek. Elmenni ez elől, igen, ő is, én is.

*

December 1.

Apám születésnapja. (1872, tehát 113 éve.) A levelezőlap, amelyet Gábor öcsém talált valahol, amit születésem napján 1900. április 11-én írt egy rokonnak és lelkendezik, hogy végre »van értelme az életének, mert megszülettem«. Hatvankét évet élt, rákban halt meg, utolsó szava a miskolci kórházban hozzánk, akik a haldokló ágyát körülálltuk: »Imádkozzatok« –, és megmondta, milyen imát kíván, de már nem emlékszem. Gábor néhány hónapja halt meg. Hiányzik.

*

A kórházban, mikor érkezem, délután öt felé, alszik, nem lát, nem ismer meg. Hat felé hozzák az ételt, az ápoló kanállal iparkodik beadni valamit, de kiköpi. Aztán nyögni, panaszkodni kezd, ezt kiabálja: »*Bitter, bitter*«. Önkívületben van, de ez a haldoklás lehet lassú... Nyolc felé megyek el, megnyugodott, mintha aludna.

A haldokló Babits egyik utolsó verssora: »Talán nem is olyan nagy dolog a halál.« Talán. De a meghalás a legnagyobb »dolog« az életben. Ami utána van, közömbös. Ami közben van, érthetetlen és iszonyatos.

*

Megmaradni, segíteni, az utolsó pillanatig, amíg bírjuk, ő vagy én. Aztán résen lenni, hogy idejében menjek el.

*

December 2.

Este hatkor érkezem, már vacsora után vannak, de a tolóasztalon érintetlenül állanak a tálak, az ápoló azt mondja, csak egy kevés levest tudott adni neki, minden tömör ételt visszautasított. Nem tudatosítja, hogy ott vagyok, néha rekedten nyög, mint akinek fájdalma van, de az arca nyugodt. Aztán kiabál: »*Die, die, die*«. Meg akar halni, a pulzusa egyenletes.

*

A halál-áruházban a vevők toló kocsiversenyt rendeznek a folyosókon. Egyes hullák kiöltöztek. Mindent inkább, csak ezt nem, ezt a konzumhalált.

*

December 3.

A kórházban. Néha olyan hangot ad, ami nem jajgatás, nem is beszéd, mintha a test szólalna meg, külön az értelemről. Aztán mintha aludna. Étkeztetés egyre bajosabb. Ebben az állapotban, ami már nem élet, sokáig lehet létezni, a szív, a tüdő, az emésztőszervek még működnek, személyiség már nem él. De valahol a mély sötétben még dereng valami méces éjszaka a sivatagban. Ma váratlanul azt mondta az ápolónak: »vigyázzon, fáj.«

*

Mintha történt volna valami: a féltés, izgatottság, kínlódás zavarából valamilyen érthetetlen megnyugvás következett, mintha »megértettem« volna az élet irtózatossága és irgalmatlan zűrzavarosságát. Nem vádolok Istent, embert, senkit. Nem várok semmit. Elfogadom, ami történt... iszonyatában fogadtam el. Ilyenkor egyik imádkozik, másik káromkodik, aztán van, aki hallgatni kezd, de befelé hallgat. Ezt nem »határoztam« el, valahogy megtörtént. Ez életem legnagyobb személyes tragédiája, amit el kell fogadni, nem fatalista módra, nem bírálva, nem ellenkezve, egyszerűen el kell fogadni. Ez a vég, el kell fogadni –, rosszabb, mint akármilyen hirtelen pusztulás.

*

Segíteni, amíg bírom, igen. Vitatkozni, nem. Nincs válasz.

*

December 4.

Délután négykor érek a kórházba, mikor már túl vannak a takarításon, fürdetésen és étkeztetésen. Az ágy, a szoba, minden tiszta, gondosan rendbetett. L. alszik. Órahosszat ülök az ágy mellett, fogom a kezét, egyszer gyöngye kézszorítással jelt ad, hogy tud rólam. De nem nyitja fel a szemét. Az arc nyugodt, szenvedésnek, izgalomnak, félelemnek nyoma sincs. Ez a nyugalom a szépségnek olyan változata, amire nem tudok hasonlatot. Minden, ami az életben megmunkál, változtat egy arcot – indulat, vágy, csalódás – hiányzik az arcból. A vonások, az ismerős, édes, egyetlen arc most olyan megtisztult, megnemesedett, mint csak a halál előtt lehet, amikor még van élet az arc mögött, a személyiség már nem él, csak a test maradt, amit tisztába tett a sors. A nagy szobrok márványarca nem ilyen, ez az arc még él, de eltűnt minden, ami olcsó volt, csak a végső nyugalom és tiszta valóság maradt.

*

December 6.

A kórházban. Az orvos azt mondja: »She is giving up.« Meg akar halni, négy hete van a kórházban, 8 fontot fogyott. Reggelire eszik valamit, később majdnem semmit. Most megkísérlik, hogy »fluid food«-ot juttassanak a szervezetébe, mert nem hajlandó meg-rágni a tömör ételt. Meddig bírjuk ezt a kínszenvedést, nem tudom. Beszélni nem tudok vele, nem felel, nem lát, nem hall. Csak ülök az ágy mellett, néha jajgat, aztán elalszik, vagy olyan, mintha aludna.

*

December 7.

Az ápolónő azt mondja, »baby food«-ot adtak neki, kanállal, folyékony tápanyagot, amit elfogyasztott. Nyugodt, mikor azt mondom, hogy levelet írtam egy ismerősnek, felel: »Jó«. Hetek óta ez az első szó, mikor egy közlésre felelt. Csukott szemmel, némán fekszik, nincs szenvedő arckifejezése, nem alszik, de valahogy nincs is ébren.

*

Éjjel Arany fordítását olvasom, hetek óta először éjjeli olvasmány, a »János király«-t. A jelenet, mikor a király megátkozza Hubertet, a felbérelt gyilkost, mert engedelmességű és hajlandó volt meggyilkolni Arhurt. A felbujtó mindig kegyetlenebb, mint a tettes.

*

December 8.

Ma nyugodt. A kérdésre, fáj-e valami, ennyit felel: »Nem.« Jel, hogy értette, amit kérdeztem. Hosszú időn át mozdulatlan, mintha aludna. Fogom a kezét, de nem érzi, vagy nem mutatja, hogy érez valamit. A nurse, fiatal Fülöp-szigeti nő, örömmel újságolja, hogy a baby food-ot engedelmesen elfogyasztotta.

Pillanatok, amikor félek, hogy történik velem valami, és nem bírom tovább. Aztán valamilyen érthetetlen megnyugvás. Lehet, hogy nem bírom egy napon, de addig bírni kell. Olyan üresség, körülöttem, bennem, számomra a világban, ahogy a halálból nézhet vissza valaki az életre, ha van ilyesmi.

*

Élet, emberek, munka, »irodalom«, mindennek vége. Csömör és szégyenkezés, ha az »írás«-ra gondolk. Neki írtam, minden sort. Már nincs kinek írni. Ez meglep.

*

December 9.

A kórházba menet támolyogva járok, a szokottnál fáradtabb és bizonytalanabb vagyok, mikor egy hirtelen kerekedett vihar szélesapás az óceán felől végigsepri az utcát és majdnem feldönt, két kézzel kell egy lámpavas-félébe fogódnom. Egy munkás odasiet, átölel, hogy fel ne dőljek, a járdára támogat. Ez a spontán emberi segítség banalitásában is különösen jólesik, hiszen most már elhagyott minden és mindenki. A kórházban órán át némán fogjuk egymás kezét. De néha, ujjheggyel, megsimogatja a kézfejem. Így ad jelt, hogy tudja, itt vagyok, még vagyok számára.

*

Éjjel a *Szentivánéji álom*. Most nem bírok mást olvasni, Shakespeare és Arany még segítenek egy félórára. Aztán fejesugrás az álomba. Néha sikerül, különösen reggel felé. Nem tudtam eddig, hogy ennyire egy velem teljes testi és lelki közösség. Hatvankét éven át éltünk együtt, volt szerelem, harag, minden, ami a közös életből múlhatatlanul következik, de azt, hogy ennyire összenőttem vele, eddig nem tudtam.

*

December 10.

A kórházban, este hétkor. Csendesen alszik, néha emeli, aztán visszaejti kezét a lepedőre. Egyszer visszaszorítja a kezem. Nyugodt, szenvedésnek nincs nyoma az arcában. Az ápolónő azt mondja, ma este visszautasította a kanalas etetést, a baby food-ot.

*

December 11.

A kórházban. Este hétkor. Csendesen fekszik, mintha aludna. Ma sikerült a kanalas étkeztetés, »százpercentesen« elfogyasztotta a baby food-ot. Nem veszi tudomásul, hogy ott vagyok, egyetlen szót sem szól, néha – feminin mozdulattal – megigazítja a haját. Arca nyugodt, komoly, nem haragos, nem is szenvedő, mint a régi szobrok arca, amelyekben már nincs élet. Ma egyszer sem szorította meg a kezem. A házasság titokzatos, már nem úgy érzem, mint egy nőt, hanem mint egy testrészt, a kezem, vagy a lábam, nincs külön semmi. Mintha levágták volna a kezem, vagy a lábam és most altatásban élek tovább.

*

December 12.

A kórházban. Délután négykor. Ledobja magáról az inget, meztelenül fekszik, nyög. Borzalmas az egész. A tehetetlenség. Nem szól hozzám, nem lát, nem hall. Az ápolónő azt mondja, sikerült délben etetni. Nem tudom, mit csináljak.

December 13.

Álmatlan éjszaka. Keserű szájíz, mint lumpolás után. Megszökni nem szabad, de itt maradni nagyon nehéz. Ma nem akart enni. Az ápoló azt mondja, néha mosolyog. Egyetlen szót nem szól hozzám, sem Jánoshoz.

*

December 18.

Két nap előtt a nyakán daganat jelentkezett, csecsemő-gyermekkéz nagyságú. Átvitték a szomszédos nagy kórházba, a sebész kivett szövetanyagot a daganatból, a vizsgálat eredménye carcinoma. A belgyógyász szerint olyan természetű rák, amin a három gyógy mód – műtét, besugárzás, chemoterápia – egyike sem tud segíteni. Ha a daganat befelé nő, mesterségesen kell etetni. Kérdezi, beleegyeznek-e?

*

December 20.

Visszahozták a Mercy kórházból a Missio Convalescence kórházba, ahol az elmúlt öt hétben feküdt. Ugyanaz a szoba, egyazon ágy, a szomszédja most is egy szenilis öregasszony, aki szótlanul ül naphosszat a toloszékben, nyakában szájkendő, etetik. L. csendes, néha megsimítja ujjhegygel a lepedő szélét, ahogy az utolsó időben otthon is csinálta gépiesen, mintha igazítaná a redőket. Nem tudja, hogy ott vagyok. Az orvos szerint – kértem second opinion-t – »egészen enyhe chemoterápia, hetenként egy injekció, lassítani tud a daganat növekedésén, de nem gyógyítja.« Ezt kapja most, hetenként egy injekciót.

*

Tulajdonképpen már el is mehethék, mert L. nem tudja többé, hogy még vagyok, és a tennivalókat (pénz, stb.) úgy elrendeztem, hogy János, aki segítőkész és mindent megtesz, a befejezésnél éppen úgy segíthet, mint én. Valahogy gyávaság lenne elmenni. De ma először éreztem életemben, hogy már nem köt semmi. Megnyugtató lenne tudni, hogy még intézkedhetem a halál felől, nem kell megvárnom a tehetetlenség, a szétesés folyamatát. Ma még talán. .. De szégyellem a halálba-menekülést, amíg Lola él. Olyan nyugalommal gondolok a halálra, mint az utolsó nagy ajándékra. Még egy lélegzetrel valóan tovább élni, félszemmel, támolygó járással, a teljes csömörrel minden iránt, ami régen vonzó volt, az írást émelegve felidézni. Ha nem késő. Ma egy hete vettem észre L. nyakán a daganatot, soha azelőtt ráknak nyoma sem volt a vizsgálatok közben, egyik orvos sem beszélt ilyen lehetőségről. Egy hét alatt minden halálosan – szó szerint – megváltozott. Ez velem is megeshet.

*

A szokásos karácsonyi csingilingi, a neonfényes szeretet, jelentősen leszállított áron. Nyolcvanötödik karácsony, amikor az egész szép játék számomra groteszken értéktelen és értelmetlen. És ez nem fáj, a valóság soha nem »fáj«, más. Valóság.

*

December 21.

A kórházban. Az esti tápláláshoz érkeztem. Még tud nyelni folyadékot, kanállal adják, de csak keveset és utána izgatott lesz, hányja-veti magát, hörög. Lassan megnyugszik. A daganat egy hét alatt kétszeresére nőtt, most teniszlabda nagyságú.

*

December 22.

Az orvosnál, akitől »second opinion«-t kértem. Régebből ismerem, amerikai, azt hiszem, becsületes. Azt mondja, L. még néhány hónapot élhet. Táplálni csövön át kell, amelyet az orron át vezetnek be, de »ez nem fájdalmas«. A chemoterápia nem gyógyít, de lassítja a rákos daganat fejlődését, növekedését. Barátságos, szeretne segíteni és bevallja, hogy nem tud.

*

December 24.

Karácsony este a kórházban. Hatvankét esztendő alatt ez az első karácsony este, amit nem élünk meg együtt. Mikor érkezem, a szoba már sötét, a betegeket előkészítették éjszakára. Nem lát, nem ismer meg, fogom a kezét, egy órán át ülök így az ágy mellett. Soha nem hittem, hogy megélem ezt az estét. A valóság közöny. Nem tudok tiltakozni, nincs indulat, vádaskodás. Az élet teljes értelmetlensége és irgalmatlansága. Nincsenek »szavak«, sem érzések, indulatok. Mint mikor kiég minden, ami egy hosszú életben pislákol, vagy lobogott. A semmiből jövünk és eltűnünk a semmiben, minden más gyermekes képzelgés. Ami közben volt, néha csodálatos, mindig értelmetlen és céltalan. Ezt mindig »tudtam«, de este a San Diego-i kórházban végre bele is nyugodtam. Ha otthon lenne, végeznék mindkettőnkkel. Így nem illik. De lehet, hogy ez is csak gyávaság.

*

Ma negyvenegy éve a leányfalusi kerti házban, karácsony este. Villany nélkül, fűtés nélkül, minden nélkül. Éjszaka-hosszat ágyúörgés, bombák robbannak, a Duna túlsó partján a szovjet hadsereg már Újpest határában harcol. A faluból a náci már elvonulóban, az oroszok érkezőben. Akkor azt hittem, félelmesebb már nem lehet emberi helyzet. Negyvenegy évvel később ez a karácsony este másképp félelmes. Akkor még valahogy a zsigereimmel tudtam, hogy lehet másképp is, érdemes túlélni. Most már

nem hiszem. Ami közben volt: földrészek, változások, az »irodalom«, ami tud sújtás és villanás lenni, de igazában mindig riszálás, hiúság, kapzsi és erőszakos kínálkozás. Néha egy sor, egy szó, ami belülről világít, mint az atom.

*

De ez is csak riszálás, »kérem-én-jobban tudom«. Nem tudok semmit. Számokban kifejezhetetlen sokmilliárd égitest között egy parányi bolygón bekövetkezik a kémiai reakció, az élet. Tudat csak akkor jelentkezik, ha organikus szervezetből sugárzik. Minden más papolás, mese. De van az »aura« a sugárzás, a személyiség tartalma.

*

Előző este a taxis, hülye sofőr, hibás úton, a városon át visz haza a kórházból. Neonfény, gírlandok, csingilingi, stillenacht zene, tolakodó karácsonyi üzletiesség. »*Talán nem is olyan nagy dolog a halál.*« Babits. Lehet, de az »élet« nagy dolog, mert értelmetlen és kegyetlen.

*

December 29.

Délben és este a kórházban. Hörög, néha rázkódik, öntudatlan. Nem lát, nem hall, arc-kifejezése merev, nem árulkodik fájdalomról. Az ápoló azt mondja, nem hiszi, hogy tudatánál van. Este a nurse lelkendezve jelenti, hogy sikerült a kanalas étkeztetés, »80%-ot« lenyelt. A daganat a nyakon változatlan. Holnap kezdik chemoterápiát, minden héten egy injekciót. Nem remélnék ettől a gyógymódtól mást, csak azt, hogy a daganat visszafejlődik és sikerül elkerülni a mesterséges táplálást csövön át. Az intravénás táplálásról az orvos azt mondja, nem prolongálja a létezést, de fájdalmakat okozhat a gyomorban, mert az üres gyomor egy idő múlva falni kezdi önmagát.

*

Éjjel Krúdy újonnan közzéadott, hátrahagyott, hírlapokba írt elbeszéléseit, újságcikkeit olvasom. Semmi mást nem bírok olvasni.

*

December 30.

Este nyugodt. Délben nem evett, de ivott valamit. A chemoterápiát még nem kezdték el, nem tudom miért nem? De nem sürgetem, ez nem gyógyítás, csak prolongálás. Este úgy aludt, mint aki már a másik parton van, tökéletes nyugalomban és távolban mindentől és mindenkitől. Tulajdonképpen már »el is mehetnék«, mert nincs szükség re-

ám, nem is tudja, vagyok, vagy nem vagyok. Ha elmegyek, ez olyan »nem távozom, csak előre megyek« lenne, ahogy Richelieunek mondotta a haldokló öreg püspök. De talán mégis van mód reá, együtt menni el. »Mercy killing«-re nem vállalkozom, ehhez nincs erőm. És mindegyre hallok egy hangot –, mint mikor a hanglemez egy rovatkájába beleragad a tű és a lemez örökké ugyanazt ismétli. »Minden másképp lesz.«

*

December 31.

Szilveszter éj. Két napja nem evett, csak folyadékot kapott. Hörög. Rázkódik, dobálja magát. Altatót kap, de az arckifejezése szenvedő. A félsötét szobában szomszédja, egy szenilis öreg nő, nyugodtan alszik. A folyosón tolókokcsiban sétakocsiznak az aggok, egyik-másik benéz, él-e még a cellatárs. A fájdalomnak, kínlódásnak ez a pokla, amit nem tudtam elképzelni.

1986.

Január 1.

Este félnyelckor a kórház betegek már sötét szobákban várják az éjszakát, a mákonyos álmot, ami néha van, néha nincs. Az ápolók barátságos happy new year-el fogadnak és ebben van valami viszolyogtatóan, perverzgúnyosan kihangzó fintor: ezen a helyen és L. és az én számomra mi lehet még happy? Mikor az ágya mellett ülök, nyugodtan, mintha aludna, de ez a nyugalom, ez a béke körülötte már nem az élet megbékélése, hanem valami élet és halál között derengő föltétlen valóság. Ma sem evett többet, mint »25%«-ot. Néha iszik, a kortyokat még le tudja nyelni.

*

Újesztendő. Az életünknek vége, neki lehet még néhány hete, nem élet, csak derengő, öntudatlan létezés. Számomra ez az év vége az életnek –, akkor is, ha túlélem. Nincs hajlamom meghalni, sem élni. Ebben a derengésben minden, amit az élet hozott, értelmetlen, csaknem groteszk.

*

Január 4.

L. meghalt.

*

Január 14.

Elhamvasztották.

Február 4.

Ma négy hete halt meg, szombaton délben 1 óra 40 perckor. De a halál pillanatát nem lehet pontosan tudni. Az utolsó órában egyenletesen, nyugodtan lélegzett. Egyik kezét én fogtam, másikat az ápolónő, aki mérte a vérnyomását. Aztán intett, hogy a vérnyomásmérő már nem mutat semmit. De még lélegzett. Szó szerint »kilehelte a lelkét«. Még félórát ültem az ágy mellett, néztem az arcát. Nem volt »komoly«, sem »megszépült«, más volt. Mintha minden, amit az élet kozmetikája reátesz egy emberi arcra – indulat, fájdalom, derű, szomorúság – eltűnt volna az arcából. Az a komolyság, nemesség, amit mindig elfed valami az élők arcában.

*

Február 8.

A temetés. Hamvasztás után még egy héten át maradt a halottasházban. A bokáig érő fekete bársony belépőbe burkolták, amit egyszer viselt, Budapesten, a »Kaland« bemutatója alkalmával. – Délelőtt János és Harriet jönnek érettem, kimegyünk a Mission Beach elnevezésű helységbe, a hamvak elhintése az óceán vizébe történik. Kívánsága szerint nincs egyházi szertartás, sem meghívottak. Négyen vagyunk a kis hajón, egy hivatalnok, s mi hárman. Az idő borús, az óceán nyugodt. A kis hajó meglehetősen messzire megy, talán négy-öt mérföld távolba. János beszélget útközben a hivatalnokkal, aki egyszemélyben kormányos is. Harriet társaságában ülök a kabinban, az asztalkán a kalapdoboz nagyságú, leragasztott és lepecsételt csomag, ebben vannak a hamvak. Jánosnak átadtam a csekket, látom, hogy átnyújtja a hivatalnoknak, aki nyájasan bólint. Ez az ember az időszerű Charon, aki átviszi a halottakat a Styx folyón, itt az öblön, hogy megérkezzenek Hades birodalmába. A kis hajó távol a parttól megáll, a kormányos kérdi, akarom-e, hogy a hamvak hintése közben imát olvasson fel? Intek, hogy nem akarom. Zsebkéssel felvágja a csomagot, plasztik zsákot emel ki, tartalma mintegy két-három marékra való hamu, beszórja a hamvakat az óceánba. Hallom, közben mormogja a nevet, Ilonamarai. Egyikünk sem mozdul. Mikor partot érünk, udvariasan búcsúzik Charon, mint a kereskedő, aki azt mondja a vevőnek: »Thank you, call again.«

*

Február 9.

Intézkedtem, hogy ugyanígy temessenek. Lehet, hogy ebben is van valami mesterkéltség, de jobb így, mint a mutatóványos showbusiness, amit a halállal általában művelnek, csótáros lovakkal, kántáló papokkal, aztán a koporsó a földben, hosszú éveken át, a talajvíz és az eső megrepeszti a deszkát, a férgek bemásznak a hasadékon, és enni kezdik a halott húsát... Ez így higiénikusabb: tűz és víz, percek alatt. Aztán a semmi. A halál misztérium és valóság egyszerre. A misztérium előtt szótlannul kell állni, vagy inkább térdepelni. A valóságot el kell fogadni. Minden más émylítő, tisztátalan, nem méltó az egyetlen emberi misztériumhoz, a halálhoz.

A naplók egymásutánjának egyik meghatározó érzésköre írójuk és a magyar irodalom kapcsolatát világítja meg. Többször említettük, hogy Márai erősen kritizálta kora magyar íróit, akiket olykor igazságtalanul sorolt a »társutasok« közé, ezért a népi mozgalomhoz tartozók többször bírálták tömegellenessége miatt, szemére vetették, hogy elzárkózik kora legégetőbb problémáitól, csak az irodalom közegében otthonos. Valójában öntudatosan és elkötelezetten vallotta magyarnak magát, s megtartó kötelékeit, példaadóit mutatta meg azokban a följegyzéseiben, amelyekben az irodalmi múlttól vallott véleményét és vonzódását ábrázolta. Kosztolányihoz hasonlóan a nemzethez való hűség megfogalmazása legfontosabb eszközének a nyelvet tekintette. Érthető, hogy élete végéig naponta olvasta Arany János összes műveit. Ezek négy kötetét mindig keze ügyében tartotta. Arany azonban más vonatkozásban is foglalkoztatta. Hatalmas, a magyar nyelvet kivételes szélességben mozgósító életműve meggyőzte arról, hogy a kis népek irodalma nagyon nehezen lehet a világirodalom része. „Nemzeti nyelven az emberiségnek írni... ez az irodalom – vallotta Márai Amerikában, és kemény harcot folytatott az anyanyelv megtartásáért. Goethe szavaival – »Es gibt keine patriotische Kunst. Und keine patriotische Wissenschaft.« – bármilyen hazafias célzatosságot kiutasított a művészet köréből, miközben értelmező szótárral írt, és naponta olvasta annak a magyar költőnek a munkáit, akit a nyelv legnagyobb művészeként tisztelt.»⁹ A költő halálának centenáriumára írt sorai összefoglalják Aranyhoz való viszonyulásának legfőbb elemét:

Száz éve halt meg Arany. Az elmúlt három és fél évtizedben, idegenben, a külföldi szállásokon, soha nem hiányzott a könyvespolcra a négy kötet: Arany teljes lírai életműve, összes prózai munkája, levelezése. Ritka volt a hét, amikor nem nyitottam fel valamelyik kötetet, hogy egy verset, vagy akár csak néhány versszakot, egy levelét, prózai elmélkedését, fordítását olvassam. Mint az ürrepülő, aki útközben élenyt szív a tartályból. Minden írásában a megnevesedett magyar nyelv teljessége. Az életmű mögött az »előkelő« magyar – a szerény, minden nacionalista pókhendiségtől mentes, osztálygőgtől vagy osztálykisebbségi indulatoktól elkülönült, a magasabb szellemi szint tisztelésében halálig alkotó, erőlködő magyar. Mint kortársai, ma is sokan Aranyra köszönhetik a nyelvi igényességet. Humorának bölcs alhangjai – soha nem szúr, a valóságot úgy mondja, hogy a derűs kihangzás nem fáj, de tanít. Érzéseinek teljessége, őszintesége – és soha nem érzelmes. Úgy mondják, harmincezer szava volt, mint Shakespeare-nek. Lírai vagy verses művei olvasása közben mindig találok néhány magyar szót, melyeket nem ismertem – mint a régész talál a sírban avított fegyvert, használati tárgyakat. És ahogy felmutatja, ezek a szavak nem rozsdásak, legtöbbje fénylik. Arany életműve számomra az idegenben irodalmi életmentés volt, nem maradhattam író az ő segítségével nélkül. De évszázados távlatból kitetszik, milyen szellemi sivárságban

9 SZEGEDY-MASZÁK, *i. m.*, 33.

tengődött a nagyok – Arany, Jókai, Vörösmarty – árnyékában a korabeli magyar irodalom. 1850–60 között a folyóiratot szerkesztő Arany terjedelmes méltatásokat kénytelen írni Bulcsú Károly költeményeiről, Garay Alajos »Betulia« című művéről, Szász Gerő költészetéről, Gáspár János »Csemegéi«-ről, Vas Gereben »Pörös atyafiai«-ról... Regényekről és versekről, melyeket lelkiismeretes, terjedelmes elemzéssel, tapintatosan óvatos dicsérettel, mindig inkább aggódó, mint gáncsoló fejcsóválással ismertet. Minden, amit írt, ezek az »elegyes« írások is, a művelt és becsületes irodalmi sáfár remekei. Csak éppen nem nagyon volt miről és kiről írni... És tudta ezt. Kortársai a század-közepi versfaragók és szépírók, beszélyiparosok között ritka volt az eredeti tehetség, még sokkal ritkább az időt álló, jelentős mű. A magyar irodalomnak ebben az időben volt néhány zsenije, de hiányzott az a művelt közepszerűség, ami nélkül nincs teljes irodalom. Jó szándékú dilettánsok kurjongatós vagy szuszogó talpasakból kellett összeverbuválni a segédcapatokat. Arany, a zseni, méltatta a közepszerűt és a sekélyeset is, mert úgy érezte, akármilyen vékonypénzű, mégis a magyar irodalom teljessége az, aminek szellemi térfogatában a magyar- egyéniség egyszer világirodalmi hangsúllyal tudja kifejezni magát. Ahogy ez megtörtént évszázaddal később, amikor megszólaltak Babits, Móricz, Krúdy, Kosztolányi.¹⁰

Arany iránt érzett mélységes elkötelezettségét néha úgy értelmezték, hogy ő is otthonosan érezte magát egyfajta védettségben, amelyet a két világháború között élvezhetett. „Bevették a rendszer belsőbb köreibe – írta Vatai László¹¹ – s ő ott is jól érezte magát. Soha nem vált igazán otthonává az Akadémia, de a megvetett tömeggel szemben polgári humanizmusát megélhetőbbnek vélte a falai között, mint ellenzéki pozícióiban. Legjobb úton volt, hogy – a népi irodalom ellenében – a hivatalos Magyarország írója legyen.”

Nem érdemes e jellemzéssel foglalkozni, jelzése annak az ellenszenvnek, amely Márai működését az emigrációban is kísérte, s amely egyik magyarázata volt – Borbándi Gyula célzott is erre¹² – az *Új Látóhatárral* történt szakításának. Szegedy-Maszák Mihály fogalmaz pontosan: „Elhamarkodottan ítélték azok, akik a szellemi kiválasztottság rendíthetetlen védelmével vagy egyenesen a tömegek megvetésével vádoltak, hiszen pontosan azért becsülte a XIX. századi szabadelvűeket, mert a többség érdekeit az egyéni kiválóságtól függetlenül, figyelembe tudták venni,” s bizonyítéku Márai *Röpiratának* egyik gondolatát idézte.¹³

10 MÁRAI Sándor, *Napló 1976–1983*, München, Újváry „Griff” Verlag, 1984, 158–159.

11 VATAI László, *Márai Sándor naplói*, *Új Látóhatár*, 1984/1, 12–38.

12 BORBÁNDI Gyula, *Márai Sándor és az emigráció = „Este nyolckor születtem” Hommage á Márai Sándor*, szerk. LŐRINCZY Huba, CZETTER Ibolya, Szombathely, 2000, 287–300.

13 SZEGEDY-MASZÁK, *i. m.*, 27.

„Nincs más haza, csak az anyanyelv” – jegyezte föl Márai. Rendkívül szép, magával ragadó gondolat, a magára vállalt és szinte élete végéig hibátlanul eljátszott szerep tömör összefoglalása. Impozáns: a *Halotti beszéddel* és Bornemisza Péterrel induló, a nagy nemzedékkel záródó sor, amelynek szinte mindegyik tagja – így ábrázolja – kora ellenében, magányosan küzdött a nyelv épségéért s ezáltal nemzete felemeléséért. Ezt a szerepet vállalta ő is, s ezért ábrázolja elődeit nagy magányosokként, akik szolgálatukért és küldetésükért áldozták tehetségüket. Az ő értelmezése szerint Arany épp úgy nagy magányos volt, mint irodalmi tárgyú följegyzéseinek másik vissza-visszatérő alakja, Krúdy Gyula, akit azért is saját előképének mutatott, mert függetlenül a külső körülményektől lelkéből szólt, ahol egy ideális világ érintetlen lenyomatát őrizte.

Az Újváry Griff kiadó Krúdy századik és saját fennállása negyvenedik évfordulójára jelentette meg 1978-ban az *Ál-Petőfit*. Előszavát Márai írta.¹⁴ Néhány lapon összefoglalta mindazt, amit az íróról itt-ott megfogalmazott, s aminek vázlatos eszméit a *Ködlövagok* előszavában is kifejtette.¹⁵ Ebben már az író igazi feladatának a nyelv építését s vele a nemzet gazdagítását mutatta. Könnyű zászlót ragadva a zseni álarcában és küldetéstudatával hangoztatni a nagy eszméket, „mint egy életen és művön át következetesen végbevitt gyomláló és alkotó munkával nemesíteni egy nyelvet, tisztázni a mellékmondatok szerepét, vagy feltárni példával és gyakorlatban az irodalmi kifejezés új lehetőségeit. A zseni, aki a társadalmi szerepet vállalja, legtöbbször nem ér rá e kicsinyes építő munkára. A »csak-író« dolga marad hát, hogy a félhomályban építse azt a szellemi szintet, melyen a magyarság megállhat és megmaradhat a világban. Ambrus, Lovik, Kaffka, Krúdy s a többiek ezt a hálátlanabb szerepet vállalták a századfordulót követő évtizedekben.”¹⁶ *Az Ihlet és nemzedék* egyik alapgondolata ez: kivételes tehetségek alkotnak szívós kitartással, de szorongató magányban. Adyék nemzedékében mindenki másról és másként szólt, de érvényesült egyfajta „összjáték,” amely a harmincas évektől egész Európában megszűnt. Márai azonban visszaálmódta, amikor megidézte egy nemzedék közös ihletét, s annak ilyesformán saját magát is részesévé tette. Ez az együttrezgés csak akkor jöhet létre, ha az író nem „strategizál,” nem politikai magánvéleményét mondja, hanem szabadon hagyja élni és cselekedni hőseit, mint Tolsztoj tette a *Háború és béke* legszebb lapjain.¹⁷ Furcsa módon azonban Márai legtöbb regényhőse sem saját életét éli, inkább az író gondolatait közvetítik, s gyakran küzdenek a hiteles szó, szavak kimondásának nehézségeivel, amelyek életre hívójuk irodalomszemléletének mozgatói voltak.

14 MÁRAI Sándor, *A százéves Krúdy* = KRÚDY Gyula, *Ál-Petőfi*, „Griff” kiadás, 1978, 5–22.

15 *Ködlövagok: Írói arcképek*, szerk. THURZÓ Gábor, Bp., Szent István Társulat [1942], Az előszó címe: *A tegnapok ködlövagjai* (5–8.).

16 *Uo.*, 7.

17 MÁRAI Sándor, *A bestseller* = *Ihlet és nemzedék* (1946), 261–265.

Ezt azonban nem csodálhatjuk, hiszen Márai meggyőződése szerint ez az igazi bátorság: függetlenül a világtól írni, s lehetőség szerint a teljességre törekedni, amely a műben és az életműben valósul meg. Ezt méltatta és értékelte leginkább Krúdy Gyulában.¹⁸

Az olvasó az évszázados távlat szakadéka fölött lapozza a Krúdy-kötetet és elcsodálkozik: milyen bátor volt ez az író!... Bátor volt, mert nem volt soha párt, irodalmi érdekszövetség kengyelfutója. »Nép, nemzet, haza«, aztán »osztály, társadalom« számára egységesen nyersanyag volt, amelyből elővarázsolt egy fenomént, a »magyart«. Mindig az egészet írta, azt a Magyarországot, amely több és más, mint nép, osztály és haza: teljesség mint az egyén életében a mindennapok vaskos-húsos testiessége és az álmok ködplazmája együtt. Bátor volt, mert nem volt »világnézete«; ő csak nézte a világot, és aztán leírta, amit látott. Bátor volt, mert fényes könyökű kabátban, kitérdelt pantallóban üldögélt a pesti kávéházban, de ilyen kopottas köntösben is úri maradt. Aki megismerte, felfigyelt, mert mindenki megérezte, hogy ez az író kivételesen bátor ember, hiszen tud és merészel magányos lenni: minden következménnyel az, mert tudja, hogy az író számára nem az egyesülésben van az erő, hanem a magányban. Soha nem illette magát díszmagyarban, sem divatos prolis overállban, mert amikor tollat vett a kezébe, nem Osztálynak akart inni, nem is a Népnek, hanem mindig az Osztálytól és a Néptől független embernek. Soha nem kívánt a nemzet Üdvöskéje lenni. Nem játszotta a bölcs irodalmi Pátriárka szerepét, aki bólogat és áldást oszt. Nem volt szerepe. Beérte azzal, hogy az író, akinek egyetlen rangja van a társadalomban: neve a könyv címlapján, amelyet írt. Bátor volt, mert soha nem volt hajlandó, nem is tudott egyetlen sort sem írni, amit nem ugyanabból a szellemanyagból, zsenijének sajátos, senkivel és semmivel nem közösködő látomásából párolt le. Bátor volt, mert a nemzeti, a társadalmi, aztán az ideológiai, az osztályhiúságot egyetlen mellékmondatnál a visszájára tudta fordítani. Bátor volt, mert soha nem hallott a »szocialista realizmus«-ról, de tudta – amit később mások is felfedeztek és néha kimondtak –, hogy az ideológiával fertőzött szépirodalom és a pornográfia között nincs érdemi különbség. És bátor volt, mert nagylelkűen pazarolta a tehetségét. Úgy szórta szellemének értékeit, az alakok, a hasonlatok, a stílus szépségek, a mélyhegedű-hangok teljességét, mint a kártyás, akinek a szenvedélye a játék, amellyel akkor sem hagy föl, ha tudja, hogy biztosan veszít. Ezt a tehetséget alkotó éveiben úgy fosztogatták sanda, szűkmarkú szerkesztők, az irodalom félkékalmár besurranó orgazdáit, zugkiadók, mint az egyiptomi fáraósírokat a sírtolvajok. És most, évtizedekkel halála után, tudós kutató kezek még mindig találnak hagyatékában remekműveket, melyekről elfeledkeztek a sírtolvajok.

18 MÁRAI Sándor, *A százéves Krúdy, i. m.*, 11–12.

Vatai László hosszan elemzi a magánynak azt az állapotát, amelyet Márai tudatosan valósított meg, s mint az alkotás egyetlen lehetőségét, szívósan védelmezett. Tévedés azonban ezt teljes közönynek értelmezni. Márai a maga választotta és játszotta szerepben sem volt közönyös, inkább játékos és ironikus. „Az irodalom lehet hitvallás – jegyezte föl 1952-ben¹⁹ –, ez kissé pathetikus, mégis ez is egy lehetőség. De lehet játék is... s talán ez végül minden művészet igazi értelme. Minden író, művész hasonló alkotás közben a gyermekre, aki elmélyedten épít kockakövekből valami csodálatosat, amit csak ő lát.” A naplókban eltökélt vallomások, hitvallások tőszomszédságában bukkannak föl ilyen és ehhez hasonló vallomások, amelyek módosítják a szerep egysíkú voltáról hangoztatott nézeteket. Az „isteni” átüt a tárgyakon és a jelenségeken – írta. Az általa szívesen olvasott Szentírásban Jézus arra szólította föl apostolait, legyenek olyanok, mint a gyermekek, azaz nyitottan és derűsen szemléljék a világot. Márai variációja ugyanerre a gondolatra: „Hiszek a csodában. De a csodában jókedvűen kell hinni. Nem lehet rosszkedvűen hinni a csodában.”²⁰ Másutt persze épp az ellenkezőjét mondja. Ez azonban egyáltalán nem zavaró, hiszen nem tudományos rendszert alkot, hanem figyelmesen regisztrálja a sokszínű, ellentmondásos életet. Még arra is felfigyelt Jánossal való beszélgetései során, hogy ki-ki más perspektívából látja a dolgokat, ezért a gyermek észrevesz olyasmit, ami a felnőtt előtt rejtve marad.

A naplók szemléletmódját elsősorban mégis az a bölcséleti meggyőződése hatja át, hogy a világot a schopenhaueri Wille – ő indulatnak értelmezi – irányítja. „Márai ezt a gondolatot végigviszi egész életén; s megmutatkozik műveiben is. A látomás, a stílus árama, a szublimált és nem szublimált szexualitás fontos szerepe Schopenhauertól ered; egybefonódva Márai természetével.”²¹ A létezését abszurdnak tekintette, s kora történései mintha igazolták volna véleményét. Ezért is kereste az egyensúlynak azokat az elemeit, amelyek a görögök világképét hatották át, s ezért választotta az ulyssesi életformát, amely a tenger végtelenségét és kiismerhetetlen változásait jelképezte számára. A folytonos változás látványa irodalomképét is befolyásolta. Henry James egyik tanulmányát olvasva jegyezte föl: „A múlt században a jó írók eszménye egy téma volt, amelynek van keze, lába, hőse és meséje... De milyen másképp látjuk az ‘élet’ cselekményét, milyen más az, amit az emberről és a világról tudunk, s talán valami keveset a földöntúlról is! Ez mind ‘élet’! A térfogatok megváltoztak, s azon belül a tünemények is.”²²

Egyvalami azonban változatlan: Goethe, és Márainak a német író s vele a klasszikus egyensúly, a klasszicizmus iránti vonzalma. Nem biztos, hogy igaza van Vatai Lászlónak, amikor a naplóról írt hatalmas tanulmányában kizárólag Nietzsche hatásának tulajdo-

19 MÁRAI SÁNDOR, *Napló (1945–1957)*, Occidental Press, 1958, 162.

20 *Uo.*, 159.

21 VATAI, *i. m.*, 29.

22 *Uo.*, 224.

nítja a görögség felé való fordulását. Ebben Goethének legalább ekkora lehetett az ösztönzése. Ha a naplók bámulatosan gazdag anyagát és a feljegyzések írójának nyitottságát, a legkülönfélébb érzéskörök kifejezésére való törekvését elemezzük, óhatatlanul felidéződik bennünk az *Italienische Reise* emléke, kivált azoknál a részeknél, amelyek Olaszországban íródtak. Márai fogékonysága, itt-ott megvillanó derűje is nagy elődjét idézi. A környezetrajz, a látvány rögzítése, a múlt emlékeinek felidézése is Goethére utal. A naplók egésze azt sejteti, hogy egy a klasszicizmusnak elkötelezett személyiség olyan korban, olyan helyzetben kényszerült írni és élni, amely mindenestül megtagadta a klasszikus életideált. Olykor kétségbeesve, máskor helyzetével és a megváltozott világgal józanul számot vetve kereste a nyugalmi pontokat, s ezeket rendszerint az irodalomban, a könyvekben, a festészetben és a zenében vélte megtalálni. Goethe azt írta: „A föld mindenütt az Úr kezében van! – mondhatjuk ezúttal is. Se hetvenkedésből, se különködésből nem keresek kalandokat; és mert mindig eszemnél vagyok, és előbb pontos ismereteket szerzek a tárgyak természetéről: többet tehetek és merhetek, mint más.”²³

Márainak kora nem engedte meg, hogy mindenről pontos ismereteket szerezzen. A művészetek világában kereste kárpótlását.

23 GOETHE, *Utazás Itáliában*, ford. RÓNAY György, Bp., Magyar Helikon, 1961, 169.